

ТЕМА XIX

РЕЛІГІЙНІСТЬ – ФОРМА БУТТЯ РЕЛІГІЇ

Одним з найважливіших аспектів концептуально-категоріального аналізу релігійного феномену є операційна інтерпретація поняття “релігійність”, а у зв’язку з цим – розгляд співвідношення понять “релігія” і “релігійність”.

1. Співвідношення понять “релігія” і “релігійність”

Відомі чисельні тлумачення поняття “релігія”. Відрізняються вони за змістом, формою, обсягом. За своєю суттю вони були близькими, аналогічними чи діаметрально-протилежними, навіть антагоністичними. Релігія розглядалась як форма суспільної свідомості, як світогляд, як світовідчуття, як спотворене суб’єктивно-фантастичне відображення об’єктивної реальності, як специфічне відношення до трансцендентного і надприродного та пов’язана з ним система відносин, як спілкування з божественним світом, як входження до трансцендентного, як вступ у сферу священного буття.

Проте за цією строкатою палітрою характеристик релігії завжди, відкрито чи завуальовано, була помітна її головна специфічна ознака, яка полягає в тому, що в актах безпосереднього душевного переживання, зокрема віри, людині відкривається недоступне для розуму надприродне, божественне Начало, джерело всього сущого. Тут виокремлюється той особливий показник, що визначає релігію як специфічне практично-духовне відношення людини до світу, опанування ним і реалізація себе в ньому шляхом прилучення до тканини священного.

Таким чином, релігія є феномен соціальний (бо вона виникає, розвивається і функціонує в суспільстві). Водночас релігія – це й феномен особистісний (бо сприймається вона на індивідуальному рівні буття, фільтрується через призму свідомості конкретного індивіда).

Релігія виступає одночасно як соціальна підсистема і як самостійна система з цілісною структурою, ядро якої складають ідеї, погляди, уявлення, цінності, відповідна поведінка, специфічні дії (культ), що виходять за межі соціального простору і відносяться до трансцендентного.

Однак релігія, сама по собі, є всього лише абстракція сущого як потенційної можливості буття людини. “Вона дає лише ідеальну форму, лише тінь того, що являє собою дійсне конкретне релігійне життя” (Е.Кассіпер). Власне, людина має справу не з самою релігією, а з певною системою релігійних відносин, характерних для того чи іншого суспільства за відповідних історичних умов. Отже, релігія, будучи за своєю природою певною потенцією, знаходить свій вияв і актуалізацію в релігійних відносинах. Через релігійні відносини вона постає дійсним буттям, існуванням.

Композиція релігії і релігійних відносин обмежена параметрами одиничного, особистісного й кінечного. Існування завжди індивідуальне, а його центром є особа як самодіюча духовна субстанція, носій індивідуальної свідомості, що наділяє суще смыслом буття. І тут виникає необхідність введення нового поняття, яке, власне, і було б критерієм релігії. Цим поняттям є “релігійність”. Вона на відміну від релігії, яка має об’єктивний характер, за своєю суттю є проявом суб’єкта. Релігійність притаманна певному суб’єкту, в ролі якого постає людина (індивід, група, колектив, нація, людство).

Залежно від того, під яким кутом зору розглядалася релігія, на яких аспектах – особистісних чи соціальних – зосереджувались дослідники при вивченні релігійного феномену, так і витлумачувалося поняття “релігійність”. А оскільки немає чіткого й одноставного визначення поняття “релігія”, то немає також і чіткого визначення поняття “релігійність”.

Одні дослідники терміном “релігійність” позначають деяку властивість особи, яка виражає її релігійне спрямування, певну індивідуальну чи колективну якість, що є конкретним проявом релігії в індивідуальній або колективній свідомості.

Інші в релігійності вбачають певний душевний, психічний стан окремих індивідів, груп чи спільнот, характерною ознакою яких є віра в надприродне і відправлення релігійного культу. Характеризували вони релігійність як таку індивідуальну або спільнотну соціальну якість, що виражалась в сукупності релігійних властивостей, притаманних індивіду чи спільноті. Існування релігійності поєднували із знаннями про релігію, використовуючи які можна брати участь у певній релігійній діяльності.

Можна визначити релігійність, зосередивши увагу на об’єктивному або суб’єктивному аспекті релігії. У першому випадку релігійність буде розглядатися як вплив релігії на свідомість і поведінку індивідів та спільнот, а в другому – як специфічний стан свідомості і поведінки індивіда й спільноти.

Проте всі ці дефініції, взяті окремо, не дають можливості повноцінного розуміння поняття релігійності. Для більш глибокого обґрунтування цього явища дані визначення необхідно розглядати в сукупності, поєднуючи, співставляючи й аналізуючи взаємозалежності їх структурних елементів. Це в свою чергу дає можливість чіткіше визначити ґносеологічну і соціально-психологічну сутність релігійності.

Релігійність – передусім є конкретизацією зв’язку з трансцендентним, надприродним, яка має психічну сутність і реалізується в свідомості індивідів, але водночас виходить своїм змістом за межі індивідуальної свідомості. В такий спосіб вона поєднує внутрішньо-психічний і зовнішньо-символічний вияв релігії.

Релігія, по-перше, складається з низки психічних елементів (ідей, уявлень, поглядів, почуттів, переживань, тощо) і, по-друге, з низки символів (молитов, жертв, ікон, священних речей, обрядів тощо), що об’єктивують ці психічні

елементи. На думку Е.Дюркгейма, релігійні явища поділяються на дві основні категорії – вірування і обряди. Перші являють собою стани свідомості і складаються з уявлень, другі – це певні способи дії, що відповідають першим.

Сама по собі релігія є таким самобуттям, яке шляхом об'єктивації в релігійності набуває чуттєвих форм. Інакше кажучи, в релігійності втілюється і через неї об'єктивується релігія. Категорія “релігія” відображає феномен релігії як “цілісність, тотальність, тобто як такий предмет, у кожній з частин якого є ціле” (Б.Лобовик). А релігійність – це спосіб засвоєння цієї цілісності і освоєння відношень та зв'язків релігійного комплексу. Отже, релігійність – це суб'єктивний, конкретний вияв релігії в індивідуальній чи колективній свідомості. Під нею слід розуміти такий якісний вияв релігійної свідомості, що вказує на певну ступінь зв'язку і приналежності індивіда до надприродного, потойбічного, трансцендентного, який сформувався на основі пережитого релігійного досвіду і реалізується в релігійній діяльності.

Як бачимо, поняття “релігія” і “релігійність” взаємопов'язані і співвідносні. Релігія – поняття абстрактне, надіндивідне. Вона опредмечується в свідомості і поведінці окремих індивідів, які складають певну релігійну спільноту. Власне саме цей процес опредмечення релігії і є виявом релігійності.

Відтак, теоретичний і емпіричний аналіз релігійності є важливою методологічною передумовою дослідження самого феномену релігії.

2. Компоненти релігійності

Залежно від способу розгляду релігійності, її елементами можуть виокремлюватись різні складові. Ними можуть бути спонуки, враження, почуття, переживання, думки, а також ідеї, переконання, цінності, установки, стереотипи тощо. Всі вони повинні відноситись до трансцендентного, надприродного, божественного.

Релігійність – багатоструктурна й багаторівнева система, в якій можна виокремити взаємопов'язані і взаємодіючі складові, які, в свою чергу, мають власну структуру, а тому можуть розглядатися як підсистеми більшої системи. Відтак в ролі основних компонентів релігійності доцільно використовувати ці функціональні системи.

Виходячи із складної структури релігії як форми суспільної свідомості, ми вважаємо правомірним виділення в релігійності насамперед таких її значимих компонентів, як релігійне світорозуміння, релігійне світовідчуття, релігійне світоставлення, які подеколи ще називають віроповчальною, соціально-психологічною та обрядово-побутовою релігійністю. Релігійне світорозуміння постає як сукупність поглядів і уявлень віруючого про світ у цілому і про своє місце у ньому.

Особистий життєвий досвід віруючого, засвоєні ним під час навчання або під впливом культурно-освітньої роботи елементи наукових знань позначаються на його розумінні надприродного, різноманітних релігійних догм, повчань, заповідей – всього комплексу релігійного вчення тієї чи іншої конфесії. Релігійне світорозуміння сучасного віруючого включає в себе не лише релігійні уявлення, а й цілий ряд містичне осмислених раціоналістичних ідей і повідомлень про досягнення сучасної науки, різноманіття знань, що ґрунтуються на суспільному і власному досвіді індивіда. Всі ці елементи релігійного мислення досить тісно взаємопов'язані в голові віруючого.

Залежно від ступеня і форми прояви релігійності, соціальних умов, освіти, життєвого досвіду, віруюча людина або повністю поділяє картину світу і принципи земного життя, які проповідують богослови тієї конфесії, до якої вона належить, або ж допускають деякі елементи наукових пояснень певних явищ і процесів навколишнього світу, зберігаючи водночас релігійні погляди на інші.

Відтак релігійне світорозуміння постає як порівняно рухомий компонент загальної релігійності, який виражає ступінь обізнаності й відданості віруючого основним догматам певної релігійної системи, а також відображає зміни релігійних уявлень віруючого, що відбуваються під впливом безпосередніх умов його життя, зростання культурно-освітнього рівня.

В релігійному світовідчутті віруючого поєднується сукупність тих психічних процесів, які супроводжують переживання ним об'єкта своєї віри, а також містифіковані сприйняття об'єктивних умов свого особистого буття. При цьому слід зазначити, що ступінь впливу релігійної психології на динаміку почуттів та емоцій кожного віруючого залежить від його індивідуальних особливостей (зокрема типу нервової системи, освіченості, культурності), а також від тих суспільних умов, в яких протікає його життя.

Обрядово-побутова релігійність являє собою найбільш консервативний компонент в системі значимих проявів релігійності. Для більшості віруючих релігія тепер виступає не як система поглядів, а як сукупність певних релігійно-значимих дій, зумовлене релігійністю світоставлення. Останнє знаходить свій вияв в усвідомленому чи неусвідомленому (традиційному) виконанні віруючим тих чи інших релігійних обрядів, у дотриманні ним релігійних звичаїв, що пов'язані із його дозволенням, у відзначенні в релігійних формах важливих моментів у своєму особистому чи громадському житті. Обрядово-побутова релігійність виражає релігію у “знятому” вигляді, як сукупність певних релігійно-значимих дій, матеріалізовану в символічних формах духовності віруючого.

Не слід ототожнювати релігійний культ з обрядово-побутовою релігійністю віруючого. Це – різні поняття. Якщо релігійний культ включає в себе певну систему обрядових дій, які характерні для тієї чи іншої релігійної системи і в принципі відрізняє її від інших конфесій, то обрядово-побутова релігійність являє

собою сукупність побутуючої серед віруючих обрядової практики, що включає в себе не лише ряд офіційних культових приписів своєї для нього релігії, а і деякі елементи обрядової практики тих релігійних систем, що вже історично зжили себе, або ж запозичення із суміжних релігійних течій. Справжня релігійність проявляється тоді, коли релігійна віра виступає мотивом вчинків, поведінки людей. Обрядово-побутова релігійність і є саме такою поведінкою, яка має суплементарний характер, виступає як звично-автоматична і нормативна релігійна поведінка, що виконує в житті віруючого страхувальну або емоційно-розрядкову функцію.

Таким чином, релігійність являє собою цілісність тісно пов'язаних між собою компонентів – елементів аналізу релігійних явищ, процесів тощо, які в своїй сукупності утворюють органічну єдність. В межах буттєвого функціонування релігії схематично релігійність можна зобразити як єдність трьох функціональних систем: 1) релігійних відносин; 2) релігійного середовища; 3) релігійної діяльності. Саме в межах цієї єдності й існує релігійність як форма буття релігії.

Найважливішим компонентом релігійності, індикатором, що визначає релігійну спільноту як цілісний організм, а особу – як релігійну істоту, є релігійні відносини. Вони є системним утворенням зі своєрідним набором істотних характеристик, що відрізняються багаторівневою структурою. Релігійні відносини розгортаються у трьох основних площинах: Людина – Бог, Дух – Плоть, Людина – Людина.

Релігійні відносини (зв'язки, взаємодії, опосередкування) за своєю природою є, насамперед, суспільними, але в той же час виходять за межі соціуму. Якщо суспільні відносини виникають і функціонують передусім як відносини між людьми, то релігійні відносини, крім того, апелюють до трансцендентного. Їхнім основним моментом є відношення "Людина – Бог", а стрижнем – боговшанування як визнання і вияв особою віруючого своєї безумовної залежності від Бога та відданості Йому.

Однак, релігійні відносини не можуть локалізуватися тільки в одній релігійній сфері; вони знаходять свій вияв і в інших галузях людської життєдіяльності (економічній, політичній, культурній, сімейно-побутовій тощо). Взаємодіючи зі структурними компонентами суспільних відносин, релігійні відносини не тільки обумовлюються ними, але й, з іншого боку постають вже як умова їхнього подальшого розвитку.

Релігійні відносини складаються між релігійними суб'єктами в процесі їх діяльності на основі і з приводу задоволення релігійних потреб та інтересів. Релігійні потреби належать до духовних потреб, але водночас мають свою специфіку. Це – передусім потреба в спілкуванні з надприродними силами, викликана невідповідністю між зовнішніми і внутрішніми умовами буття релігійного суб'єкта. Задоволення цієї потреби веде до наповнення життя суб'єкта

новим смислом. Релігійні потреби ґрунтуються на вірі, впевненості, переконаності в існуванні особливих зворотних взаємодій між віруючим і надприродним, що відбуваються завдяки відповідним культовим діям. Проте релігійні потреби не можна повністю звести тільки до культового елементу, бо реалізація релігійних відносин задовольняє багато таких потреб людини, які безпосередньо до релігійних віднести не можна, зокрема світоглядні, моральні, естетичні, пізнавальні, потреби у спілкуванні, втілі та багато інших. Віруюча людина задовольняє свої духовні, психологічні і соціальні потреби в першу чергу через реалізацію своїх релігійних потреб. Якщо релігійні потреби залишилися не задоволеними, то теж саме можна сказати і про всі інші потреби, бо перші щодо них є визначальними. Щоб реалізуватися, релігійні потреби мають бути осмислені людиною. Усвідомлення їх призводить до появи релігійного інтересу, який пов'язує внутрішній та зовнішній світ віруючого індивіда.

Найсуттєвішими підвалинами релігійних відносин є ланки взаємозв'язку “Душа – Тіло”, “Дух – Плоть”. Саме в площині духовно-тілесного взаємопроникнення розгортається дія релігійних відносин, до того ж провідна роль тут належить душі. В такому ракурсі людина постає вже як ідеальна автономна самоцінність, самосвідомість, фрагмент абсолютної особи Бога. Або ж, залежно від варіативності релігійних відносин, їх конкретно-ситуативного стану, вона може набрати рис божества чи навіть піднятися до рангу Бога.

Сутнісним атрибутом релігійності є ідея безсмертя, потойбічного буття, різноманітність форм індивідуального життя після смерті. Даний факт наука не в змозі верифікувати чи фальсифікувати. Але й релігія також не може довести чи спростувати догмат про існування душі після тілесної смерті. Тому відповідь на це питання залишається справою віри кожного індивіда і залежить від того, вірить чи не вірить він сам. Саме феномен віри розміщується в основі конструкції релігійних відносин, що отримали статус предметності, безпосередньої даності, організованої цілісності.

Одним із найважливіших аспектів релігійності є почуття залежності, що пронизує і забарвлює стосунки віруючої особи і надприродного. Релігійні відносини можуть моделювати державні, правові, сімейні, моральні та ін. відносини. Це може виявлятися як щодо надприродного, трансцендентного, так і у взаємозв'язках між окремими віруючими чи релігійними спільнотами.

Спеціальне дослідження по цій темі провів єпископ англіканської церкви Ян Т.Рамсей. Відшукавши типові моделі біблійних висловлювань про Бога, він виокремлює з них такі: сімейну (батько, мати, чоловік, друг); виробничу (рибалка, пастух, сіяч, торгівець, лікар, годувальниця); соціальну (цар, суддя, воїн).

Хоча релігійні відносини і виявляються в доктринальних, символічних, культових та соціальних формах, вони, однак, не зводяться ні до однієї з цих форм чи їх сукупності.

Релігійні відносини передусім – це діалог, що розгортається в

особистісному спілкуванні людини з Богом. В основі всіх об'єктивних форм їх прояву є безпосередній дотик людини до божества, що в релігійній свідомості, релігійному світовідчутті сприймається як іманентно притаманне дійсності.

Особа, яка є активним учасником релігійних відносин і носієм релігійного зв'язку, створює специфічне місцебуття, що робить можливим її вступ до певної релігійної конструкції. Це місцебуття або релігійне середовище є відбитком взаємозалежності індивіда і трансцендентного. В ньому відбувається становлення, розвиток, функціонування релігійних відносин, забезпечується взаємозв'язок людини з Богом. Релігійні відносини входять до внутрішньої структури особи, засвоюються нею й утворюють її сутність. Вони стають субстанційним центром, серцевиною особи, зосередженням її особистісних якостей, в результаті чого релігійність входить в її інтимний зміст, визначає її аксіологічну спрямованість.

Слід розрізняти релігійне та соціальне середовища. Це дві самостійні інерційні системи, полем функціонування яких є відмінні для кожного з них просторовочасові межі. Але вони мають спільну точку перетину – особу, яка є відправним началом сущого, проектом людського буття і смислу. Завдяки цьому ці середовища можуть взаємопереходити одне в одне.

Вступ особи до релігійного середовища є своєрідною рефлексією щодо розірваності людського буття, намаганням подолати відчуття своєї залежності від природних сил, суспільних інституцій, соціальних негараздів, фатуму, бажанням зберегти позитивний сенс буття, усунути протиріччя життя і смерті. Особистісне життя наповнюється новими смислами, набирає нових якостей. Середовище особи перестає бути обмеженим соціально-географічними рамками. З'являється нова його складова – потойбіччя, яке стає реальним полем діяльності індивіда.

Структурно в релігійному середовищі можна виокремити релігійне макро- і мікросередовище. Релігійне макросередовище є система взаємної залежності індивідів, яка ґрунтується на релігійних відношеннях й функціонує у тандемі “особа – релігійна спільнота”. Особа є об'єктом детермінації релігійного макросередовища лише тією мірою, якою вона включена до його підсистем – релігійних спільнот, що мають свої специфічні потреби та інтереси, реалізація яких відбувається завдяки релігійній діяльності окремих індивідів. Релігійна спільнота, до якої належить особа, визначає напрямки (суспільну або індивідуальну користь чи шкідливість) та рівень її діяльності (здійснення її в межах певних норм або своєрідну “наднормальність”). Таким чином, релігійне макросередовище є зовнішньою детермінантою індивідуальної релігійності.

Одночасно в процесі своєї діяльності віруюча особа відчуває нашарування суспільних відносин і входить у сферу “чистих” релігійних відносин, суб'єктами яких постають Бог і особистість віруючого. Остання виокремлює себе із зовнішнього світу, протиставляє себе йому і створює свій внутрішній світ – релігійне мікросередовище (“Я – Бог”) як вищу духовну реальність, трансцендентне буття, що виходить за рамки раціонального. Особа набуває

відчуття належності до нового виміру. Відбувається “трансформація в самому особистісному сприйнятті буття. Божественне середовище відкривається... як зміна глибинного буття речей” (Тейяр де Шарден). Бог, який має здатність проникати всюди, локалізується в серці віруючого і керує особою у всьому, що стосується мислення, почуття та діяльності. Отже, внутрішньою детермінантою індивідуальної релігійності є релігійне мікросередовище.

Для людини, яка увійшла до релігійного середовища, прилучилась до трансцендентного, провідним видом життєдіяльності стає релігійна діяльність, яку можна визначити як духовно-практичне опанування світу віруючим індивідом.

Головне суспільне призначення релігії полягає в збереженні культури і життєвого досвіду людства. Засобом цього збереження і є релігійна діяльність. Цим пояснюється поліфункціональність релігійної діяльності. Все це обумовлює необхідність і цінність релігії для всіх етапів історичного розвитку людства. В системі суспільної діяльності майже кожній з функцій релігійної діяльності (пізнавальна, виховна, інформативна, комунікативна та ін.) можна відшукати аналогії: наукове пізнання, педагогіка, спілкування, праця та ін. Релігія повністю не заміняє жодну із зазначених форм суспільної діяльності людини, оскільки вона відновлює, моделює цю діяльність специфічно.

Традиційно в соціології релігії виділяють культовий і позакультовий види релігійної діяльності. Під культовим видом розуміється сукупність відповідних дій, що пов’язані з надприродним (богослужіння, молитви, магичні дії, ритуали тощо). В позакультовій релігійній діяльності забезпечується функціонування релігійних організацій (духовна сфера – продукування, обґрунтування, систематизація релігійних ідей; практична сфера – поширення релігійних ідей, доброчинна, релігійно-виховна та ін. діяльності в системі релігійних організацій).

Проте такий розподіл релігійної діяльності не є досить вдалим у застосуванні його до філософії релігії, яка має досягнути релігійний феномен у всій його цілісності, сукупності, тотальності взаємозв’язків і відношень. Культовий елемент можна простежити і в позакультових формах релігійної діяльності. А якщо агентом дії є особа віруюча, то й будь-який вид її діяльності можна вважати релігійним, адже вона детермінується актом віри, зв’язком з трансцендентним, надприродним, Божественною волею тощо.

Релігійна діяльність – особливий вид цілеспрямованої, чуттєво-предметної діяльності людини, зміст якої полягає у засвоєнні і збереженні інваріантності релігійних відносин. Якщо суспільна діяльність спрямована на перетворення природного середовища і соціальної дійсності у відповідності з інтересами і потребами людини, то релігійна діяльність забезпечує підпорядкування цілей, інтересів і потреб людини певній системі релігійних відносин.

Таким чином, релігійність складна цілісна динамічна система. Її основними компонентами є релігійне світорозуміння, релігійне світовідчуття і релігійне

світоставлення, зокрема. релігійні відносини, релігійне середовище, релігійна діяльність. Вони виконують визначені їм функції і вступають між собою в певні координаційні й субординаційні зв'язки.

3. Релігійність особи: мотиви і вияви

Дослідження духовно-релігійного життя передбачає передусім дослідження особи, аналіз процесу формування і розвитку її духовного світу, реалізації духовних потенцій в такій її діяльності і поведінці, що набули релігійних форм. Ядром особливого релігійного типу поведінки особи, джерелом її релігійної активності, фундаментом детермінації релігійної діяльності постає індивідуальна релігійність.

Аналіз релігійності особи включає в себе вивчення мотивацій, які специфічно обумовлюють релігійні уявлення, особливі стани свідомості (віра, сповідь, каяття, страждання, любов до Бога, тощо). За мотивації слід вважати ті спонукання, які активізують індивіда, задають і визначають амплітуду його вчинків, засвідчують ступінь належності особи до надприродного. Щоб зрозуміти, заради чого було обрано саме ті дії, які призвели до релігійного навернення, слід зосередитись на виявленні причин, що визначають вибір спрямування поведінки і вчинків особи. Мотивами можуть служити потреби та інтереси, бажання й емоції, установки та ідеали.

Мотивація релігійності особи є багатовимірним і цілісним феноменом, який не можна передати через одномірне лінійне зображення тільки по горизонталі (структуризація) чи тільки по вертикалі (систематизація). Тому його можна окреслити у двох вимірах: 1) по горизонталі за елементами; 2) по вертикалі за рівнями. Щодо горизонтального виміру, то мотивацію можна структурувати за такими елементами: актуальність потреби – формування мотиву – цілеутворення – вибір шляхів досягнення мети – прогнозування можливих наслідків – прийняття рішення – контроль і корекція – аналіз наслідків вчинку.

Очевидно, що мотив не виникає з нічого. Він є актуалізацією та опредмеченням потенційної потреби: соціальної, релігійної, етико-моральної, психофізіологічної, які є результатом діяльності індивіда в контексті його залученості до певних систем соціальних відносин. Після цього особа чітко і конкретно ставить перед собою певну мету і вибирає шляхи її досягнення із низки реальних можливостей. Вибір зупиняється саме на апеляції до надприродного як найбільш прийнятного варіанта вирішення проблеми за певних обставин.

Важливу роль у формуванні мотивації релігійності відіграє система стимулювання. Тут необхідно розрізняти поняття “стимул” і “мотив”. Стимул – це об’єктивний чинник, що зумовлює виникнення у свідомості індивіда мотиву, який спонукає його (індивіда) до вступу в систему релігійних відносин. Відтак

релігійними стимулами слід вважати зовнішні об'єктивні причини, що спонукають до релігійних дій, а під мотивами – внутрішні, суб'єктивні. В ролі зовнішнього спонукання-стимулу завжди постає певна зміна обставин чи зовнішніх умов; в ролі ж внутрішнього – реакція на ці зовнішні обставини. Проте зв'язок між стимулом і мотивами опосередковується структурою особи, її життєвим досвідом, потребами. Релігійна віра і практика релігійного життя, як зазначав М.Вебер, створюють психологічні стимули, що задають певний напрямок всій життєвій поведінці і змушують індивіда чітко дотримуватися його. Ці стимули зумовлені релігійним уявленням і пов'язані з практичними релігійними інтересами.

Релігійність особи формується через передачу її індивідуальній свідомості вже випрацьованих релігійних ідей, норм, поглядів, уявлень. Значною мірою підґрунтям для цього є виховання в релігійній сім'ї або ж вплив релігійної групи, де культивуються релігійні ідеї визначеного спрямування. Відтак релігійні відносини, відтворюючись в свідомості особи, підтримуються деякими чинниками суспільних відносин, через засвоєння відповідної релігійної інформації.

Серед рис, які визначають звертання людей до релігії, можна виокремити невизначеність їх соціального статусу, що виражається у відсутності власної справи, своєї групи однодумців, а головне – у відсутності своєї ідеї, цінностей, які б визначали сенс особистісного буття.

Таким чином, соціальний пошук отримує релігійний характер, якщо він забезпечується низкою специфічних стереотипів поведінки. Це може позначитись, наприклад, на виборі певного стилю одягу, що витлумачується як прийнятна для окремої релігійної спільноти норма поведінки, на особливостях міжособистісного спілкування тощо. Досить часто та чи інша норма життєдіяльності персоніфікується в образі божества; таке уособлення символізує певну особистісну якість. Крім того, норми і цінності, які набули певних релігійних форм і виявів, можуть персоніфікуватись і в реальній особі (Мун, Ошо, Марія Деві Христос тощо). Зовнішні атрибути постають як прояв певних норм, яких свідомо бажає дотримуватись віруючий індивід. Ці норми переважно існують у формі образів, зразків, а не самих приписів. Тому релігійна поведінка ніби керується зсередини особи.

Для визначення релігійності особи необхідно враховувати мотиви, що спонукають її до тих чи інших дій. Нагадаємо, що під мотивацією слід розуміти сукупність тих психічних мотивів, що загалом визначають індивідуальну поведінку. Ступінь релігійності індивіда, який бере участь у відправленні релігійного культу, буде різним залежно від того чи пристосовується він до звичаю, традиції, чи підпорядковується тиску громадської думки, чи живе за вірою і внутрішнім переконанням про необхідність саме таких дій. Як слушно зазначав П.Косуха: "на користь релігійного феномену як цінності свідчить..."

відповідна поведінка релігійно орієнтованих людей. Якщо вони виконують конкретні релігійні приписи, наприклад, таїнства, то цим самим, звичайно, і демонструють свою особливу прихильність до віри в Бога, практично засвідчують свою релігійність. Це, можливо, навіть і більше, ніж ідентифікація себе з вірою в Бога на словах, бо така заява часом буває досить таки суб'єктивною. Щоправда, коли спостерігаємо високопоставлених державців або інших відомих людей з свічками в руках під час релігійних святкових богослужінь, це буває далеким від щирої віри в Бога. Типовий приклад конформності свідомості і поведінки”.¹

За даними соціологічного дослідження “Місце релігії в житті людини”, проведеного Відділенням релігієзнавства Інституту філософії НАН України в 1993 і в 1998 рр., до відповідних релігійних (культових) дій, а тим більше тих, що часто повторюються, людей ніхто не спонукає. За звичай, ці дії виконуються за душевним покликом як одна з важливих душевних потреб. Саме без зовнішнього примусу

- 32,6 % – сповідаються і причащаються;
- 46,8 % – систематично моляться вдома і в храмі;
- 15,6 % – моляться тільки в храмі;
- 25,3 % – моляться декілька разів у житті, зокрема тоді, коли вирішується особиста доля або доля близьких людей;
- 12,3 % – не моляться ніколи.

Важливу роль у житті релігійної особи відіграє релігійна громада:

- 20,6 % – звертаються до релігійно громади зі всіма своїми проблемами;
- 18,4 % – ніколи;
- 33,5 % – звертаються із-за необхідності відзначити радісну (народження дитини або вступ до шлюбу) чи драматичну (похорон) подію в житті своїх рідних та близьких;
- 23,9 % – звертаються за життєвими настановами, бо бажають отримати розраду для душі;
- 12,8 % – зверталися всього декілька разів за своє життя.

Перед тим як об'єктивуватися у вчинках, мотиви поведінки засвоюються особою і приймаються нею за необхідне. В структурі релігійної мотивації особи є елемент, що спонукає особу до певної дії. Таким елементом є установка, зміст якої полягає у готовності чи схильності індивіда діяти певним визначеним способом.

Установка, що передує вчинку і обумовлює його, несе в собі своєрідну програму дій. В особистісному зрізі релігійна установка виконує функцію забезпечення внутрішньої визначеності, послідовності і сталості відношень: “віруючий індивід – соціальне середовище”, “віруюча особа – світ”. Релігійні

¹ Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози. В 2-х ч. (за ред П.Косухи). – К., 1994.

установки особи охоплюють різні аспекти, як безпосередньо релігійного життя, так і загальних життєвих позицій; формуються вони під впливом безпосереднього оточення з поглядами, ідеями, переконаннями, традиціями, що панують в ньому. Для формування релігійних установок мають значення соціальні зв'язки особи, її виховання, освіта, тощо.

Релігійна установка, що сформувалася в особи, може певний час існувати потенційно, але зберігати можливість актуалізації, якщо складеться відповідна ситуація. В релігійній установці особи фіксуються її релігійні переконання, які формують впевненість в істинності певних ідей та устремлінь. Так, в переконаннях віруючих є позитивні установки щодо служителів культу, одновірців. Але в умовах релігійного середовища у віруючих може формуватися і негативна установка, зокрема, до інших думок, поглядів, які не відповідають усталеним стереотипам, до іновірців чи невіруючих. Це, в свою чергу, може призвести до деструктивних впливів на особистісну структуру, навіть і самого віруючого.

Межі вертикального зрізу мотивації релігійності особи визначаються соціологічними і психофізіологічними рівнями, між якими розташовані психологічний і соціально-психологічний рівні. Однак така послідовність умовна, бо чітких меж між даними рівнями провести не можна. В мотивації індивідуальної релігійності соціальний, соціально-психологічний, психологічний і біологічний (психофізіологічний) компоненти утворюють своєрідний ансамбль, що має свої особливі властивості, відмінні як від властивостей окремо взятих компонентів, так і від властивостей їх механічного сполучення. Через те, що формування цього ансамблю відбувається на основі відношення до надприродного, потойбічного, трансцендентного, то нове утворення за своєю природою трансцендентно спрямоване. Тобто, тут має місце нова якісна структура.

Релігійність особи можна визначити, враховуючи сказане, виділивши три основні орієнтації, що мають зовнішній і внутрішній вияви:

- конфесійно спрямована. Відповідно до конфесійної належності віруючих індивідуальна релігійність має свої специфічні ознаки. Особливості віровчення і культу, системи догм і приписів у різних віровченнях є причиною різних проявів релігійності особи: у традиційному виконанні нею обрядів; у внутрішньому змісті віри; у нормативному дотриманні приписів; в моральному самовдосконаленні; в толерантності і законослухняності, а ще в екстремізмі та антисуспільних настроях та ін.;

- позаконфесійно спрямована. Сюди можна віднести звернення людей до різноманітних магів, екстрасенсів тощо, яке останнім часом стало широко розповсюдженою. Основна причина цього – суспільні проблеми, соціально-економічні негаразди, які негативно позначаються на міжособистісних стосунках і, відповідно, на стані здоров'я окремих осіб. У цьому контексті втрата реалістичного світосприйняття та світорозуміння слугує причиною звернення особи в такий спосіб до надприродного, прагнення знайти в нього захист. А

посередниками в даному випадку виступають особи (інколи далекі від релігії взагалі), що використовують це в корисливих інтересах;

– особистісне виявлення. Цей напрямок має внутрішній вияв. Він обмежується лише релігійним мікросередовищем і його можна схематично визначити як зворотній зв'язок “Я – Бог”.

4. Показники та критерії релігійності

На відміну від категорії “релігія” категорія “релігійність” операційно інтерпретована, тобто вона визначається за допомогою певних якісних і кількісних емпіричних показників. До них відносяться ступінь, рівень, стан, характер та динаміка релігійності.

Ступінь релігійності є індикатором інтенсивності релігійних ознак. Він визначає силу релігійної віри, глибину й інтенсивність релігійних почуттів та переживань, активність культових дій, засвоєння релігійних ідей, норм, цінностей. Традиційно розрізняють низький, середній і високий ступінь релігійної переконаності. Цей показник найчастіше використовують в дослідженнях індивідуальної релігійності.

Рівень релігійності – кількісний показник, індикатор екстенсивності релігійних ознак, що відображає територіальне (село, місто, регіон) та соціально-демографічне (робітники, селяни, інтелігенція, молодь, пенсіонери, жінки, чоловіки і т. ін.) поширення релігій. Він означає відсоткове співвідношення реальної кількості віруючих до всього дорослого населення досліджуваного регіону. Рівень релігійності може бути низьким, середнім (нижчим або вищим середнього) і високим. Його застосовують в дослідженнях ідентичної релігійності.

Стан релігійності – інтегральна характеристика процесу змін і розвитку релігійних явищ та властивостей в межах колективної, а також й індивідуальної релігійної свідомості. Цим терміном позначається конкретне становище у сфері релігійних відносин в тій чи іншій конфесії, релігійній чи соціально-демографічній групі, населеному пункті тощо. Позначається ним також система упорядкованих релігійних властивостей індивіда, що визначає характер інтеріоризованого відношення “Я – надприродне”. Залежно від конкретних історичних умов стан релігійності може характеризуватися занепадом чи піднесенням, послабленням або посиленням, відходом від релігії і, навпаки, релігійним наверненням, низьким і високим рівнем релігійної діяльності тощо.

Перехід від одного стану релігійності до іншого прийнято називати динамікою релігійності. Об'єктивно на динаміку релігійності впливають соціально-економічні, політико-ідеологічні, демографічні, культурні, екологічні, побутові та інші чинники. Зміни стану релігійності можуть відбуватися й під впливом таких суб'єктивних чинників як пошук сенсу життя, самопізнання,

самоствердження, подолання душевної кризи і т.ін.

Характер релігійності - сукупність стійких якісних особливостей, рис релігійності індивіда чи спільноти, що формуються і розвиваються в процесі релігійної діяльності. Вони є також показником специфічності й відмінності різних типів і виявів індивідуальної чи колективної релігійної свідомості. Характер релігійності є водночас показником прояву ступеню релігійності в емоційно-психологічних станах та практичних діях. Так, релігійність може виявлятися в аскетизмі, екстремізмі, фанатизмі, релігійній поміркованості й толерантності щодо держави чи інших конфесій, особистісних внутрішніх релігійних переживаннях або ж просто у дотриманні релігійних приписів. Вивчення характеру релігійності дає можливість здійснити аналіз особливостей релігійності віруючих різних конфесій, а також окремих регіонів.

Ступінь, рівень, стан, динаміка, характер релігійності визначаються за допомогою особливих ознак – критеріїв релігійності (від грецьк. *kriterion* – засіб для судження). Проблема критеріїв релігійності залишається недостатньо розробленою як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях. У науковців немає єдиного підходу до вирішення цієї проблеми. На думку одних дослідників, для фіксації релігійності достатньо лише вивчення різних видів і форм релігійної поведінки, зовнішніх соціальних релігійних виявів. Інші ж вважають, що дослідити релігійність можна лише на основі суб'єктивного ставлення індивіда до релігії (релігійна самодекларація). Треті при визначенні релігійності першочергове значення надають наявності в свідомості особи певних релігійних ідей (напр., поняття про Бога, надприродне тощо).

Дослідження релігійності, зважаючи на те, що вона є складним системним комплексом, повинно опиратися на систему критеріїв, а не на якийсь один окремо взятий критерій. Оскільки структуру цього комплексу складають взаємодетерміновані, нерозривно поєднані між собою релігійна свідомість і релігійна поведінка, то саме ці елементи мають становити основу системи критеріїв релігійності.

Загальною ознакою релігійної свідомості є релігійна віра. Вона включає в себе два елементи:

- 1) інтелектуальні – знання певних релігійних ідей та понять, наявність різних уявлень (про Бога, потойбічне життя, про походження світу й людини і т. ін.);
- 2) емоційно-мотивовані – прийняття, як істинних, певних релігійних ідей, уявлень, понять і впевненість в реальному існуванні істот, властивостей і зв'язків, що релігійно об'єктивовані.

Характеристику інтелектуального елементу релігійної свідомості можна визначити як зміст віри. Йому відповідають такі критерії як глибина релігійних переконань, почуттів, знання релігійних догм, норм, приписів.

Емоційному елементу релігійної свідомості відповідає поняття

інтенсивності віри, а критерієм є сила емоційних переживань, які соціально зумовлені й залежать від ступеня релігійної переконаності.

В системі релігійної свідомості виокремлюють ще один важливий критерій – ступінь релігійної інформованості. Хоч цей критерій в де чому перегукується зі змістом віри, проте не може бути йому адекватним. Адже розуміння одних і тих релігійних ідей, понять, догм, норм, приписів віруючими залежно від їх статусу в релігійних організаціях, релігійної освіти тощо, може бути різним, тобто воно залежить від інформованості в релігійній сфері. Зміст та інтенсивність віри реалізуються в релігійній поведінці. Тому, вивчаючи релігійність, недостатньо зосереджуватись лише на критерії релігійної свідомості. Тут необхідно враховувати ще й критерії, що стосуються релігійної поведінки. Аналогічно поділу релігійної діяльності на культову і позакультову розрізняють також культову та позакультову релігійну поведінку. Показниками культової поведінки є участь в богослужіннях, обрядах, ритуалах, індивідуальних і колективних молитвах, причастя, сповіді, дотримання релігійних норм, приписів, установок і т. ін. До позакультової релігійної поведінки відносять місіонерську і благодійну діяльність, викладання богословських дисциплін, релігійну пропаганду, участь у роботі церковних з'їздів, конференцій, соборів, релігійне виховання в сім'ї і т.ін.

Проте не завжди культові дії (напр., хрестини, участь в релігійних святкуваннях, відвідання храму, вінчання тощо) свідчать про наявність релігійності, бо ж вони можуть виконуватися і нерелігійними людьми, які мотивують свої вчинки, наприклад, естетичними потребами, дією традиції та ін. В таких випадках зв'язок культових дій з релігійною свідомістю носить опосередкований характер.

У зв'язку з цим зростає важливість такого критерію релігійності як рівень релігійної мотивації поведінки. Лише мотивація культових дій релігійними мотивами є свідченням релігійності індивіда.

5. Релігійна духовність

Перш ніж з'ясувати природу і зміст релігійної духовності, визначимося у розумінні духовності взагалі. Існує досить багато визначень цього поняття. Одні розглядають духовність як смисловий еквівалент категорії духу, репрезент всієї змістовної насиченості феномену духовного. Відтак вона тоді обіймає надзвичайно широкий спектр різних явищ – від конкретних духовних утворень (знання, ідеал, мета тощо) до об'єктивних, предметних і соціально-інституалізованих форм духовного життя.² Інші визначають духовність як принцип самобудови особистості, здатність переводити універсум зовнішнього

² Див.: Пролєєв С. В. Духовность и бытие человека. – К., 1992. – С. 15-16.

буття у внутрішній всесвіт людини на морально-етичній основі, створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується самототожність особистості, її свобода від жорсткої залежності перед постійно змінюваними ситуаціями.³

Духовність передбачає не просто орієнтацію на загальнолюдські цінності, а й здатність будувати своє життя відповідно до них, ставити високі цілі та досягати їх. Вона охоплює водночас різні сфери людської діяльності, свідомості, мислення у їх єдності. Духовність за своєю сутністю – це спрямованість на свободу і творчість та їх реалізація. М.Бердяєв визначає духовність, як вільну творчу працю духу у прагненні до свободи, звільнення від пасивності матеріального світу. Мислитель вибудовує таку логічну низку понять: “Свобода – творчість – духовність – особистість”. Відтак особистість може реалізувати себе тільки у творчій праці, зорієнтованій на звільнення її внутрішніх потенцій.

Духовність можна поділити на світську та релігійну. Основний критерій, за яким вони розрізняються – наявність в останньої віри, впевненості в існуванні чогось божественного, сакрального. Релігійна духовність – надто складне утворення, яке включає в себе ряд визначеностей. Насамперед вона є особливим станом віруючої людини, пов’язаним з глибинним відчуттям нею чогось сакрального, понадбуттєвого. До того ж, релігійна духовність постає як зумовлене вірою відображення особистістю навколишньої дійсності на рівні високих морально-етичних засад. Ця духовність водночас є також процесом самовизначення, самоутвердження людини в світі, формування високих духовних цінностей на основі віри в існування божественних сил. Вона притаманна як окремій особі, так і великим спільнотам в цілому. Кожний народ, нація має особливу релігійну духовність, яка формується на основі як зовнішніх чинників буття (географічних, історичних, господарських та ін.), так і внутрішніх (особливостей емоційно-психологічної сфери, загалом ментальності даного народу.⁴ Крім того, слід відрізнити буденну й богословську релігійну духовність.

В основі як світської, так і релігійної духовності лежить моральність.

Моральність в світській духовності спрямована на дотримання високих морально-етичних цінностей. Проте вона витікає тільки з внутрішнього світу особистості і формується під впливом культури певного суспільства. Відповідно до рівня розвитку спільноти, вона може перебувати на різних етапах свого формування. Моральність первісного суспільства значно відрізняється від моральності сучасності. Моральні норми та цінності в будь-якому суспільстві підтримують певний рівень культури життя його спільноти. Як зазначає Ж.-Ж. Руссо в своєму “Суспільному договорі”, норми моралі створені людством в

³ Контуры духовности, новые контексты идентификации // Вопр. философии.– 1992.– № 12.

⁴ Див.: Колодний А. М., Філіпович Л. О. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Львів 1996. – С. 3.

процесі його розвитку з метою забезпечення нормального співіснування громадян країни. Ці цінності постають засобами підтримки порядку і толерантного співжиття в громадянському суспільстві тоді, коли кожний окремий індивід віддає частину своїх свобод суспільству і дотримується певних моральних вимог, щоб отримати у відповідь захист від людської спільноти. В І.Канта моральність базується на категоричному імперативі – внутрішньому законі особистості, який регламентує її поведінку. Але звідки він береться, філософ не може визначити: це – сфера “речей в собі”, які неможливо досягнути за допомогою розуму.

В релігійній духовності моральність, як її складова, також передбачає дотримання високих духовних цінностей, але шляхи їх формування дещо інші. Ще в античності більшість філософів відзначали, що доброчинності даровані нам вищим сакральним світом. Платон вищими цінностями вважав Благо, Добро, Істину, Красу. Вони існують тільки в божественному світі об’єктивних ідей, а всі прояви цих цінностей на Землі є лише намаганням наблизитися до них. Арістотель вважав вищими етичними цінностями розсудливість, мудрість, доброчинність; вони наявні в душі кожної людини і їх потрібно лише виявити й розвинути, що й повинне здійснити громадянське суспільство. Лейбніц вважав, що всі цінності в жатому, потенційному стані знаходяться в душі людини, яка є самодостатньою, вічною, неподільною, саморухомою монадою, яка створена Богом. Людина, розвиваючись і формуючись як особистість, повинна їх актуалізувати. Сучасна богословська думка вказує на те, що всі моральні цінності даровані нам Творцем, який є вищою універсальною цінністю, взірцем духовної досконалості. Таким чином, моральність є складовою частиною як релігійної, так і світської духовності.

Вершиною морального відношення до світу є святість. Як відзначав Е.Дюркгейм, святість є найважливішою цінністю, яку тільки може визнавати людина. Проте не можна святість розглядати тільки як цінність. Святість – це шлях, яким досягається духовність. В широкому розумінні вона включає в себе весь комплекс цінностей, які належать віруючій людині, але в їх найбільш глибинних виявах. Святість віруючої людини – це насамперед дотримання високих моральних заповідей, дарованих людині Богом, шлях наближення до його Царства. Тому святість для християн постає в основному в ролі засобу єднання їх з Церквою, котра робить їх співпричетними до Бога, святих, життя у Христі.

Але не у всіх конфесіях святість позначає єдність віруючих в лоні церкви. У протестантів вона передбачає насамперед наявність глибинної віри в душі кожного, яка, власне, й спрямовує все її життя. Найбільш повно цим поняттям користуються в православ’ї, де всі грані буття віруючої людини спрямовані на досягнення вищої святості, вищої духовності, взірцем якої є Бог.

Три святі речі традиційно виділяються в християнстві: проповідництво,

життя й служіння, дотримання яких зміцнює Церкву і наближає віруючого до вищого Божественного світу. Тільки через святість, дотримання високих моральних цінностей людина може досягнути глибин свого власного духу.

Людина прийшла в цей світ, щоб зрозуміти мету свого перебування в ньому. Саме духовність визначає шлях, по якому потрібно йти, щоб вирішити це основоположне питання. Людина народжується, щоб пізнавати себе, досягти вершин досконалості, довершеності і змінювати навколишній світ, проектуючи на нього свій дух й одухотворяючи в такий спосіб його своєю Красотою, Добром і Любов'ю. Це і є шлях співтворчості, співбуття людини з Богом, яка, проходячи через труднощі й випробування загартується і розвивається. Головним завданням цього буття є прагнення досягнути, як зразка, досконалості буття Христа, який був досконалим, як досконалим є Отець Небесний. Це досягається шляхом святості, яка і є основою нашої духовності.

В праці німецького дослідника Р.Отто “Святе” – це поняття для позначення чогось глибинного, божественного, що викликає почуття благоговіння і жаху. Воно протиставиться профанному як чомусь зовнішньому, неістотному. У римлян цей термін застосовується для позначення всього, що знаходиться перед культовими спорудами. Сакральне – це щось чисте, глибоке, благородне, на противагу нечистому і потворному. Сакральне за своєю сутністю є чимось унікальним, відстороненим, незвичайним. Поняття святе близьке за своїм змістом до поняття священне. Якщо ми візьмемо найбільш поширені визначення цих понять, то побачимо, що священне наділене абсолютною довершеністю, святістю, визнане божественним, пов'язане з релігійним культом, а святе є божественним, наділеним вищою досконалістю та силою, тим, що глибоко шанується. Отже, характеристики, які позначаються цими поняттями, мають відношення до вищого, божественного, духовного. Всі вони лежать в основі релігійної духовності.

Досить тісно релігійна духовність співвідноситься з такими поняттями, як духовість, душевність, тілесність. То ж визначимо їх змістовну наповненість.

Душевність і духовість відрізняються між собою. Душа (грецьке – психея) – це певна нематеріальна сутність, що є носієм життя. Вона є сукупністю психічних властивостей людини. Дух в філософському плані – це самосвідомість людини як суб'єкта пізнання, волі і дії. Він є вищим началом людини, її глибинною сутністю. В християнстві Дух – це іскра Божя, частинка Святого Духу в людині, яка постійно прагне до свого Творця. Душа поєднує Дух з тілом, є зв'язуючою ланкою між ними. Тому душевність – це насамперед емоційність, чуттєвість, здатність сприймати моральні проблеми і втілювати їх в життя. Духовна людина – це добра, порядна, сердечна людина, яка глибинно усвідомлює свою власну сутність і відповідно важливість здійснення тих чи інших моральних вчинків. Душевна людина також робить добро, але не завжди тому, що глибоко усвідомлює його природу, а тому, що вона так вихована. Це лише духовість включає в себе глибинне розуміння людиною самої себе, сенсу свого буття, основоположних

проблем, що є добро та зло. Тому духовість можна пов'язувати з такими поняттями, як зрілість, мудрість, бо ж, пройшовши ряд випробувань, людина набуває життєвого досвіду і глибину буттєвого розуміння. Душевність включає в себе насамперед емоційні переживання щодо тих чи інших проблем, а глибина цих переживань безпосередньо витікає з рівня їх усвідомлення, що й здійснюється через духовість. Отже, не можна протиставляти душевність і духовість, оскільки вони є взаємопов'язаними компонентами будь-якої особистості.

Ще є один важливий елемент особистості. Це – тілесність, плотність. Тіло, згідно релігійних поглядів, – це та матеріальна оболонка, в якій перебуває душа та дух людини. Воно протиставиться душі, оскільки спокушає її тілесними насолодами. Але водночас тіло є “храмом Духа Святого”, тому про нього потрібно піклуватися і тримати в чистоті. Хоч тіло й спокушає душу до здійснення гріхів, але в той же час воно є стимулом її зростання, бо ж, проходячи тілесні випробування, людина зростає духовно. В кінці ж часів буття на Землі, згідно християнських канонів, тіло воскресне разом з душею і духом й буде складати цілісну істоту, якою став Христос після свого воскресіння. Таким чином, духовість, душевність і тілесність становлять нерозривну єдність духовності особистості.

Вводячи в науковий обіг поняття “духовість”, український мислитель Ст.Ярмусь визначає її як свідому активність людського духу, яка веде й підносить людину до ідеалу добра, до того, що її облагороджує. Він зазначає, що це все те, що допомагає людині проявляти у собі прагнення й стремління до вищого ідеалу, до божественного світу. Сама духовість, на думку Ст.Ярмуса, об'єднує активність розуму, серця і духу особистості, тобто всі прояви її життя, натхненного ідеалом Найвищого Добра, Благодатного Божественного Духу. Найзріліша духовість людини складається з її активності, яка постає із Віри, Надії і Любові.⁵

Таким чином, релігійна духовість це така активність людського духу, яка спрямована на досягнення вищих цінностей – Добра, Істини й Любові. Ст.Ярмусь та деякі інші зарубіжні дослідники, зокрема французький вчений – отець Люїс Буєр виділяють два рівні релігійної духовості. Ними є насамперед офіційна церковна духовість і духовість, що виражається через різні народні традиції та повчання. Ст.Ярмусь пов'язує виділення цих двох рівнів з аспектами сприйняття релігії та розуміння її сутності. Критерієм першого є церковно-віросповідна нормативність, а критерій другого полягає в етико-фідеїстичному прагматизмі.

Сутність останнього своїм виявом має таке життя і переживання особистості, коли відчувається якийсь глибинний зв'язок з чимось Божественним, сакральним, якщо воно навіть не оформилось в якусь певну форму. Це і є якраз відчуття причетності до чогось високого, священного, яке було і є завжди у кожного народу, в тому числі й українського. І для цього не обов'язково треба

⁵ Ст. Ярмусь. Духовість українського народу. – Вінніпег, 1984. – С. 30.

бути лише християнином. Так, наявний до прийняття християнства духовний рівень життя нашого народу навіть перевищував греків, від яких вони перейняли Віру Христову. Ст.Ярмусь відзначає, “що навіть тоді, коли русичі (предки українського народу) не були християнами, під оглядом етичного аспекту своїх релігійних вірувань вони перевершували християнську Грецію”.⁶

Церковно-віресповідний рівень духовості передбачає насамперед знання й виконання різних норм (догмати, канони, церковний устав, церковний молитвослов), які потрібні для правдивого сповідування християнського вчення. Проте на цьому рівні не можуть бути всі послідовники певних віровизнаних. Так, для нашого народу не є властивим дуже глибоке знання Священного Писання, але це не заважає йому мати досить глибоку віру.

Таким чином, духовість не є принципово відмінною від духовності. За своєю суттю вони є синонімічними. Духовість в собі передбачає насамперед власну діяльність духу людини з наближення до Божественного, а також такі емоційні компоненти, як Віра, Надія та Любов, які скоріше можна пов'язати з душевними переживаннями. Відтак духовість є, власне, першим рівнем духовності поруч із душевністю та тілесністю. Саме вживання цього терміну пов'язано з особливостями мови представників діаспори. В цьому контексті ми можемо вважати, що ці явища однопорядкові.

Релігійна духовність особистості виявляється через релігійну свідомість, релігійний світогляд, систему прийнятих нею релігійних цінностей. Вона визначає ставлення віруючої людини до навколишньої реальності, до буття. Буття – це засіб ствердження людини в світі і форма відкриття людини світу. І тут потрібно чітко окреслити саме розуміння буття. Якщо буття – це все те, що оточує людину і протистоїть її духові, то завдання особистості одухотворювати й змінювати це буття. По Хайдеггеру, буття в своїй основі є об'єктивною реальністю, існуючою перед людським існуванням. В цьому розумінні вона є духовно нейтральною і морально невизначеною. Лише прийшовши в це буття, людина починає його опановувати і пізнавати. Тому людське буття найбільш повно розкриває змістовність світового цілого, тобто воно є саморозкриттям буття як такого.

В релігійному світогляді буття – це все, що створене вищим Божественним началом. Відтак воно уже з самого свого початку є одухотвореним. Тому буття віруючої людини направлене на усвідомлення і прийняття цього факту. Але оскільки ця людина не може якось підтвердити факт існування Божественного, то воно для неї стає актом віри. Саме виходячи з віри в існування чогось Божественного, надбуттєвого віруючий визначає сенс свого існування й свої цілі. Віра постає складовою частиною релігійної духовності.

Релігійна духовність має певну сферу свого застосування. Нею є духовне

⁶ Там само. – С. 18.

буття. Але яким чином його визначати і чи взагалі піддається воно якомусь вивченню, то є проблема. Духовна сфера постає перед нами як дуже хитка і невизначена реальність. Ми лише можемо переживати її внутрішньо. Тому й виникло питання, чи вона справді реально існує, а чи ж це лише витвір нашої свідомості.

Ще Платон виділяв вищу духовну сферу, яку він називав царством об'єктивних ідей і яку, на його переконання, неможливо досягнути за допомогою розуму. Шлях до безпосереднього контакту з духовним лежить або через визнання кожним достовірності безпосереднього внутрішнього почуття, тобто констатацію кожною особою наявності в ній духовних сутностей – душі та духу; або ж через низку філософських обґрунтувань, які створюють теоретичну основу пізнання духовного.

Таким чином, з одного боку, духовне, як предмет релігійної духовності, є ідеальною реальністю, яка недосяжна для емпіричного спостереження і яку неможливо вичерпно описати ні в чисто об'єктивних, ні в чисто суб'єктивних термінах, ні в поняттях суб'єктно-об'єктної взаємодії. З другого боку, воно є основою існування внутрішнього світу будь-якої людини, тому що кожна особа, навіть найбільш аморальна, не може не мати духовного начала.

Тут ми підходимо до співвідношення поняття духовного та ідеального. Саме поняття ідеального походить від платонівських “ідей”, “ейдосів” – досконалих сутностей речей. Ідеальне – це істинне буття речей. Але поступово розуміння ідеального змінювалося й набувало значення чогось, що протистоять матеріальному, як фізично даному, тілесному. В цьому розумінні ідеальне близьке до духовного, так як воно асоціювалось з психічним, внутрішньо даним, нечуттєвим.

Духовні явища і процеси є ідеальними, позачуттєвими. У цьому аспекті вони протистоять матеріальному, яке розуміється як властивість бути об'єктивною реальністю. Тому ідеальне, на противагу матеріальному, ставало суб'єктивною реальністю, якою й були духовні явища.

У співставленні з матеріальними процесами духовне визначалось через ідеальне як його сутнісна характеристика. Але це чисто матеріалістичне розуміння як ідеального, так і духовного, що є похідним від матеріального. Ми ж не можемо вважати, що матеріальне є чисто об'єктивне, а духовне – чисто суб'єктивне. В релігійній свідомості навпаки, тут духовна реальність є істинною, об'єктивною реальністю, а матеріальне – похідним від неї. Інша справа, яким чином можна пізнати цю реальність і взагалі чи можна її пізнати. Це є можливим лише завдяки досягненню духовного світу, яке може здійснюватись через внутрішній світ особистості при обов'язковій наявності віри.

Тепер щодо співвідношення релігійної свідомості та релігійної духовності. Релігійна свідомість – це відображення об'єктивної дійсності у формі образів, уявлень, понять, ідей, почуттів, які постають на основі впевненості особистості в

існуванні Божественного. Категорії духовності та свідомості дуже тісно між собою взаємопов'язані. В класичній філософії поняття свідомості асоціювалося з таким терміном, як мислення, психіка, дух. Р.Декарт під свідомістю розумів всю сукупність духовних явищ і процесів в їх єдиній цілісності. В сферу свідомості потрапляє весь зовнішній та внутрішній досвід людини. У зв'язку з цим свідомість стає всезагальною характеристикою людини й універсальним визначенням її духу. Але не можна повністю ототожнювати свідоме з духовним, останнє має набагато глибше коріння, яке лежить в сфері несвідомого.

Свідомість – це лише невеликий острівець в безмежному морі безсвідомого. Небезпідставно З.Фрейд називав його рушієм всіх наших вчинків. Якщо Я (Его) є носієм свідомості, то душа є носієм безсвідомого. Саме з безсвідомим пов'язані такі цікаві психологічні феномени, як інтуїція, прозріння. Всі творчі починання формуються в безсвідомому, а вже потім актуалізуються в свідомості. Не даремно вважають, що зв'язок з Божественним здійснюється через підсвідомість. В основі людського буття завжди лежить підсвідома впевненість в існуванні чогось сакрального, понадбуттєвого.

Таким чином, свідомість не вичерпує феномен духовного, а навпаки – дух є носієм свідомості, яка направлена на осмислення людиною свого власного буття і буття світу в цілому. Свідомість є своєрідною іпостассю духу. Вона може вводити в свою сферу будь-яке явище як навколишнього, так і внутрішнього світу, актуалізуючи його. Тому саме свідомість може виступати в ролі представника феномена духовного в цілому.

Релігійна свідомість проходить декілька етапів в процесі свого формування:

1. світовідчуття, світосприйняття.
2. світорозуміння.
3. світопереживання.
4. світоперетворення.

Перш ніж у віруючої людини сформується певна цілісна картина світу і система духовних цінностей, що визначає її поведінку, вона повинна сприйняти й відчутти явища і процеси навколишньої дійсності. Ці функції виконує свідомість цієї людини, яка, отримуючи зовнішні данні, активно переробляє їх і користується ними, а також продуктами переробки для створення образу людини, природи, суспільства. Але цей відображальний процес є вибіркоким. Він відбувається відповідно до принципів тієї чи іншої релігії. Переробивши всю одержану інформацію, свідомість створює цілісну картину світу, яка лежить в основі світосприйняття.

Релігійне світосприйняття – це особливе цілісне бачення світу, для якого характерні елементи образності, чуттєво-наочні уявлення про світопорядок, про походження й будову всього сущого, які витікають із певних релігійних ідей та уявлень. Світопереживання – це емоційне ставлення до певної цілісної реальності, яка уже створена в своїй уяві віруючою людиною. В основі світопереживання лежать релігійні почуття, настрої віруючої людини. Вони можуть мати різну спрямованість: як негативну (почуття страху Господнього), так і позитивну

(любові, милосердя, благоговіння перед величчю Творця). Але основна їх функція – це закріплення і подальше поглиблення віри особистості. На цьому етапі, коли у віруючої людини вже створена цілісна релігійна картина світу і вона має сформований духовний стержень, настає черга здійснення діяльності людини з перетворення навколишньої дійсності. Це перетворення відбувається на основі глибинних моральних засад особистості, з чітким усвідомленням місця й призначення людини в світі.

Людина, як цілісна істота, як образ і подоба Бога, повинна змінювати й одухотворювати своє довкілля, активно сприяючи втіленню в ньому вищих духовних цінностей добра, любові, істини, краси. І тут особистість стає подібною Богові, оскільки вона також є співтворцем навколишнього світу.

Основними шляхами формування релігійної духовності є розум, воля та почуття. Розум лежить в основі перших двох етапів формування релігійної духовності, а саме світорозуміння і світосприйняття. Почуття ж лежать в основі світопереживання, а воля – в основі світоперетворення. Але, перш ніж виявляти певну активність, людина повинна насамперед усвідомити, чому вона діє і для чого, тобто потрібно виділяти також зацікавлення, потреби й цінності, якими керується людина при виборі мети. Головним спрямовуючим елементом при цьому все ж є віра, яка й структурує всі ці елементи, поєднуючи їх в єдину цілісність.

Можемо зробити тепер такий висновок: релігійна духовність – це досить складний культурний феномен, який може мати декілька визначень. Це і глибинні стани віруючої людини, які пов'язані з відчуттям чогось Божественного, сакрального, понадбуттєвого, і відображення переживань, перетворення навколишньої дійсності, що здійснюється на основі високих морально-етичних засад. Релігійна духовність це також і процес самовизначеності, самовиявлення віруючої людини в світі, формування у неї високих духовних цінностей. Вона не може зводитись ні до релігійності, ні до моральності, ні до душевності, ні до духовості. Вони є її складовими частинами.

Етапи формування релігійної духовності – це світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, світопереживання і світоперетворення. Шляхи формування релігійної духовності – розум, почуття і воля, які об'єднуються релігійною вірою. Основою релігійної духовності є поняття священного, яке об'єднує в собі весь комплекс цінностей і є тим абсолютно довершеним, досконалим, святим, до чого прагне віруюча особистість.

6. Релігійне життя як релігійне діяння

Стрижень будь-якої ідеологічної системи складає світогляд, який вона обстоює і який визначає її головний зміст і характер. А оскільки світогляд це –

передусім певна система уявлень про світ і місце в ньому людини, то в центрі його стоїть саме людина. За допомогою світогляду людина визначає своє місце в системі природних і суспільних явищ, своє ставлення до них. Іншими словами, світогляд завжди є засобом самовираження людиною своєї сутності, засобом оволодіння довколишнім світом.

Характерною рисою релігійного світогляду є те, що він передбачає існування поза земним буттєвим планом якогось іншого і від'ємного буття, що перевищує його ціннісно і яке, в інтерпретації різних релігійних систем, так чи інакше постає як ірраціональна, надприродна, духовно-божественна сфера. Остання виступає обумовленим місцем помешкання Божества, сферою буття Бога. Саме вона постає подавачем вищих смислів для людини.

Наріжним каменем будь-якої релігії є її антропологічна концепція, яка ставить на меті визначити сутнісні орієнтири людини, окреслити ідейні рамки її буття, репрезентувати уявлення про її сутність, призначення в земному житті. Головне завдання релігійної системи становить акт прилучення й підпорядкування людини духовно-божественній сфері як трансцендентного буття Бога. Віра в реальну наявність останнього передбачає нове осмислення себе, що, зрештою, підводить релігійного індивіда до бажання бути включеним в це трансцендентне буття, встановлювати інтимні стосунки з ним, мати свідомість, притаманну Богові. Зауважимо, що в цьому контексті все буття людини витлумачується як певна арена щодо реалізації цих помислів. Відтак релігійне життя індивіда набирає статусу релігійного діяння.

В такий спосіб уявлення про Божественне, теологічні уявлення про світ, який постає в інтерпретації релігії як той, що скеровується Божественним, неодмінно переносяться в контекст особистого й суспільного життя. Згідно з цим усе релігійне життя людини підпорядковується одному, але вельми важливому чиннику – практичній реалізації релігійної ідеї, тобто реалізації ідеї надприродного як скеровуючого вищого й головного принципу на тлі особистісного життя. Власне кажучи, релігійна особа виступає як певний носій надприродного знання, як ретранслятор принципів Божественного буття.

Зауважимо, що людина, яка підпорядкована впливу віроповчальної системи, в процесі сприйняття обстоюваних нею ідей поволі намагається творити особистий релігійний світ на зразок світу Божественного, що виявляється в наступному – вона випрацьовує особливу особистісну установку на сприйняття оточуючої її дійсності. Іншими словами, усвідомлюючи ті чи інші релігійні ідеї, особа відтворює у власній свідомості схему й логіку релігійної ідеології. Саме останнє змушує її оцінювати усі явища життя за їх зв'язками з релігійними ідеями, тобто з точки зору специфічної ієрархії релігійних – як надприродних чи Божественних – цінностей.

Зазначимо тут принагідно, що метою релігійного життя є життя в тісному контакті з Божественним, життя з Богом. В контексті релігійного вчення воно аж

ніяк не є результатом якихось зовнішніх подій чи розумних вчинків людини, як і не може розцінюватися як якась ілюзорна чи екстатична практика, оскільки для релігійної особи Бог, Божественне буття хоч і постає як ірраціональне буття, проте існує для неї реально (навіть реальніше, аніж усе земне буття).

Релігійна людина не просто мислить про надприродне, не просто уявляє його собі чи створює в своїй фантазії, а вірить в те, що надприродні образи існують реально, оскільки її молитовна чи медитативна практика має двобічний зв'язок, має відповідь і реальне відчуття присутності Божественного (Бога, духів, ангелів, надприродних істот тощо) навколо себе, реально відчуває його піклування, заступництво у своєму житті як відповідь на молитовні прохання. Зауважимо, що переживання цієї постійної єдності з Божественним, на думку релігійної особи, є актом внутрішнього надприродного озаріння, невиразним суб'єктивним станом, під час якого людина неначе виходить за межі власної свідомості, вступає в стосунки із свідомістю Бога, розчиняється в ній, не втрачаючи при цьому своєї індивідуальності.

Зазначимо поруч, що світоглядні схеми, репрезентовані релігійною ідеологією, в першу чергу направлені на те, щоб підвести людину до відкриття існування певного надбуття, буття Бога і в його світлі ціннісно принизити, виставити його як щось інше, порівнюючи з ним, постале малозначимим, навіть ворожим щодо людини. Відтак сенсом людського життя стає прагнення до ірраціонального надбуття з тим, щоб відкрити для себе нові істинні смисли, нові буттєві дороговкази. Цей надприродний фактор глибоко переживається й виступає фокусом не лише всіх емоційно-психічних процесів. Він становить центр усіх практичних дій віруючого з надприродним об'єктом. А оскільки релігійна особа переконана, що останній безпосередньо проявляє себе в матеріальному, то звідси висновок, що надприродний чинник здатний також здійснювати вплив і на її особисте життя. Такий вплив виявляється в акті особистого релігійного служіння особи. Воно здійснюється в межах певної визначеної релігійної схеми. Останнє проявляє себе в культі як практичному релігійному служінні.

За допомогою системи певних, релігійно значимих дій віруюча особа прагне вступити в безпосередній контакт із надприродним об'єктом з тим, аби реалізувати надприродний фактор, що складає її особистісну мету, тією чи іншою мірою у власному житті, тобто матеріалізувати його, перенести засобом культової дії принципи ірраціонального, духовно-божественного в матеріальне, втілити їх на особистісному рівні. Невід'ємною частиною релігійного життя є релігійна практика.

У цьому контексті мусимо звернути увагу і на проблему релігійної віри. Будучи невід'ємною ознакою релігійної свідомості, саме віра як така складає той проміжний сегмент між релігійним знанням і практичною дією як безпосередньою реалізацією його положень, слугує основою певних дій індивіда.

Іншими словами, віра в надприродне, поєднуючи в собі особливі практичні відносини з об'єктом релігійної віри, здійснює вплив на увесь буттєвий простір людини. Тож маючи, як ми вже зазначили, двобічний зв'язок, вона вимагає особливого служіння об'єкту віри.

У цьому відношенні релігійний культ виступає тим інструментом, завдяки якому і на підставі якого здійснюється реалізація тих практичних установок, що закладені у віровченні. Відтак релігійна віра спонукає до обов'язкової дії, що виявляє себе в різного роду культових дійствах, які зорієнтовані на підтримку тісного зв'язку між надприродним і релігійною особою.

Проте індивідуальне релігійне життя людини не зводиться лише до її культового служіння. Останнє, хоч і є головним засобом відносин і зв'язків особи з надприродним, але не може визначати й зумовлювати все релігійне життя індивіда, оскільки воно передусім вимагає специфічного релігійного діяння як певного специфічного життєвого стилю релігійної особи.

Так, релігійна людина, перебуваючи в тісному й постійному контакті з надприродним об'єктом на основі тієї ідеологічної схеми, яку пропонує їй релігійна система, здійснює процес усвідомлення зафіксованого у релігії досвіду. Останнє призводить до свідомого релігійного діяння за схемою, яка наперед, в ідеальній формі викладена у віровченні й знайшла відображення у свідомості людини. Це спричинює особливе її ставлення й оцінку всього навколишнього, а також самого себе, оскільки здійснюється через призму цієї схеми.

Почасти це є вірним. Однак одні й ті самі релігійні ідеї й уявлення, як це засвідчує конкретний досвід, у свідомості окремих віруючих набувають різного змісту, свого власного розуміння. З цього випливає, що релігійні ідеї, які репрезентує перед віруючим окрема релігійна група, по-різному впливають на структуру їхньої свідомості, приносять власне розуміння релігійного об'єкту, впливаючи на систему мотивів і вчинків. Відтак індивідуальне релігійне діяння різні особи оцінюють у неоднакових ідейно-практичних спектрах.

Одні з них пов'язують індивідуальне релігійне діяння винятково з виконанням обумовленого релігією ритуалу. Їхнє релігійне життя обмежене, так би мовити, суто зовнішнім виявом і окреслене лише стінами будівлі релігійної громади. Це свідчить про досить низький рівень релігійності подібних осіб. Інші ж – розуміють своє релігійне життя як активну особисту дію і пов'язують його передусім з індивідуальною релігійною практикою, якимсь своїм релігійним покликанням.

Релігійне діяння таких людей в першу чергу зорієнтоване на відтворення принципів Божественного буття на тлі особистого життя. Воно не зачинене в шкаралупу храмової служби, бо ж метою має не просто звести на індивідуальний рівень свідомість Бога, а стати повноправною його частиною. Для подібного типу віруючого важливо навчитися думати в контексті Божественної свідомості, співставляти власні вчинки з контекстом релігійних настанов чи заповідей як

регуляторів системи мотивів і вчинків людини.

Проте зауважимо, що виконання релігійних заповідей лише частково підводять особу до сприйняття Бога, оскільки воно не здатне повністю впливати на увесь комплекс її буття. Так, для християнина конче важливо, як це повчає християнська релігія, поруч із збереженням обумовленої культом системи заповідей, також “зодягнутися Господом Ісусом Христом”. Це означає, що виконання Божих заповідей, культових дій віруючим мусить бути зумовлене передуючим цьому чинником. Йому передусім слід почати мислити розумом Христа, стати самим Христом, тобто перетворити себе на Бога. З цього слідує, що релігійна особа мусить визнавати святість всього суцього, розгледіти себе не лише як функціонально корисну скінченність, а й самоцінність, усвідомити свою співпричетність до Божественного буття. Власне, саме це складає головну віроповчальну ідею християнства – здійснити акт повної видозміни людини, що зумовлює водночас зміни її ціннісних духовно-моральних орієнтирів, а відтак викликає оновлення її поведінкових, морально-етичних норм.

А оскільки духовно-моральні цінності як релігійні цілі є збуджуючими силами ідеального порядку, то вони пронизують своїм змістом усі мотиви й вчинки релігійного індивіда. Постаючи смисловою базою для моральних оцінок, вони постають необхідним регулятором його соціальної поведінки.

Відтак цінності, обстоювані релігійною системою, з неодмінністю мусять бути пов’язані із всім індивідуальним життєвим укладом, із щоденним буттям людини, її потребами та інтересами. Однак здійснити реальний вплив цінності зможуть лише в тому випадку, коли вони постають як особисті смисли особи. Так, виходячи з особливостей ціннісного ставлення до світу, релігійне життя передбачає підпорядкованість усього буття людини, її потреб, мотивів релігійному ідеалу. А це означає, що людина мусить визнати релігійний ідеал як особистий смисловий дороговказ.

Все це засвідчує той факт, що релігійне діяння особи можна уявити як низку вчинків, що вибудовуються в певну систему, бо ж скеровуються вони загальною метою – метою відображення в планах індивідуального буття релігійного ідеалу. Це в свою чергу проявляється у своєрідному знятті, в поведінці людини притаманних для цього ідеалу норм, цінностей і смислів. А оскільки людина є перш за все соціальною істотою, то її релігійне діяння, незважаючи на те, що воно стосується насамперед її індивідуального буття, несе водночас в собі й соціальне навантаження, бо ж її поведінка впливає на взаємні стосунки між людьми в оточуючому її соціальному середовищі.

У цьому контексті можна зробити висновок, що соціальне середовище для релігійного індивіда є сферою впровадження його релігійних принципів. А оскільки більшість заповідей, які пропагуються тією чи іншою релігією, зорієнтовані здебільшого на соціум, то вони регулюють відносини між окремими індивідами. Згадаймо тут принагідно усім відомі універсальні заповіді “люби

ближнього як самого себе”, “не вбивай”, “не чини перелюбу”, “не кради”, “не свідчи неправдиво на свого ближнього”. Маючи за свою основу морально-етичний підтекст, їх можна звести до спільного знаменника: вони, з одного боку, мають добродійний характер, а з іншого – в своїй основі мають певну соціальну домінанту.

Отже, релігійне життя постає як релігійне діяння за умови, що воно є не просто соціальним діянням, а й діянням добродійним. Зауважимо принагідно, що характерною рисою Бога, як це видно із віроповчальних систем багатьох релігій, є саме його добрість. Він уособлює в собі ідеальне Добро, сам є тим ідеальним Добром. Саме ця риса Божества виступає стрижневою парадигмою релігійних моральних систем, зокрема іудаїзму, християнства й ісламу. Вона спонукає віруючого до добродійних вчинків, оскільки, по-перше, Бог є Добром; по-друге, віруючий намагається культивувати в собі свідомість Бога, тобто уподібнитись йому, бути добрим як Бог; по-третє, переносити його добрість на стосунки між людьми, а відтак здійснювати добродійність. Згідно віроповчальних положень вищезгаданих релігійних систем, людині не властиво бути сповна доброю. Лише в еманациях Божественного буття окрема особа здатна стати цілком доброю, чинити справжнє добро як Бог.

Разом з цим релігійне діяння не є лише особливістю окремого індивіда, але й є прерогативою релігійної групи, а то й конфесії, до якої відносить себе останній. Так, специфічним діянням релігійної групи є передусім відправлення культу, тобто діяльність, що пов'язана із ставленням до надприродного. Інтегруючи й регулятивну роль грає тут сукупність ідей, уявлень, принципів і норм, що обумовлюють і спонукають індивіда розуміти власне релігійне життя як релігійне діяння.

За цих умов поведінка релігійної особи визначається релігійною схемою, яку розгортає перед нею пропаговане релігійною групою релігійне вчення. Іншими словами, її поведінка знаходиться в повній залежності від релігійного світогляду, що культивується громадою. У цьому сенсі релігійність людини і похідна від неї релігійна діяльність залежить значною мірою також від конфесійного віровчення та інтерпретації конфесією надприродного об'єкту як релігійного ідеалу. Конфесійна віроповчальна система, впливаючи на свідомість особи, також значною мірою визначає її світогляд. Накопичуючись, вона не лише усвідомлюється, але й індивідуально переживається.

В такий спосіб різні події життя оцінюються особою не лише з позиції власного релігійного досвіду, який вона набуває, безпосередньо спілкуючись із сформованим в її свідомості надприродним об'єктом, але й водночас структурується навколо засвоєних нею загальноконфесійних ідей. Увесь життєвий досвід формується не лише навколо особистого релігійного досвіду, а й навколо віроповчальної інформації. У свою чергу це зумовлює й загальний характер її релігійного життя як релігійного діяння.

Отже, релігійне життя неодмінно передбачає релігійну практику як активну діяльність віруючого, у процесі якої (практики) останній здійснює перенесення релігійних ідей у своє повсякдення, впроваджує їх спочатку на особистісному буттєвому рівні, а згодом переносить і на соціальне середовище.

7. Релігійна громада – первинний осередок життя віруючих

Громада являє собою первинне об'єднання віруючих, які належать до певного релігійного напрямку. Релігійних індивідів об'єднує в громаду насамперед спільне визнання культивованого й поширюваного ними віровчення. Будучи добровільним об'єднанням осіб, що бажають разом задовольняти свої релігійні потреби, громада організаційно й структурно формується в безпосередній залежності від тих релігійно-доктринальних положень, які спільно сповідують члени цієї спільноти і бажають бути об'єднаними.

Організаційні типи громад. Обстоюване членами місцевої громади віровчення визначає тип організаційної структури громади. При наявності центрального органу керівництва релігійного напрямку ця громада як добровільне об'єднання його послідовників мусить визнавати верховенство його над собою. З часу свого створення така громада автоматично включається до загальної системи і структури певної конфесії, а відтак займає лише відносно автономний статус в її межах, оскільки ідеологічно, організаційно, матеріально, фінансово є їй підзвітною і залежною, тобто формально є релігійною одиницею чи первинною релігійною інстанцією.

Схема подібної субординації в рамках конкретної релігійної організації, як правило, не існує поза інститутом професійних священнослужителів. В межах конкретної загально-релігійної установи останній передбачає встановлення системи чіткої ієрархії, наявність якої впроваджує на рівні місцевих громад поділ на професійних священнослужителів і простих віруючих чи, розуміючи це в контексті віровчення окремих християнських конфесій, на клір і мирян.

В свою чергу подібна ієрархічна будова, беручи початок на рівні окремої місцевої громади з певного священнослужителя як її лідера, певною мірою виправдана, оскільки забезпечує, по-перше, на місцевому рівні чітку підпорядкованість кожного члена громади лідеру, пастору чи керівнику, а, по-друге, на рівні усієї конфесії забезпечує підпорядкованість кожної окремої місцевої громади центральному керівному органу, встановлюючи відтак цілковитий контроль центру над окремими місцевими громадами. Як правило, громади ієрархічного типу обстоюють ідею підпорядкованості також однієї громади щодо іншої. Останнє дуже чітко спостерігається у організаційних схемах ряду традиційних християнських конфесій.

Зауважимо принагідно, що ієрархічний тип громад, будучи направленим в

першу чергу на підпорядкованість і контроль місцевого релігійного осередку з боку центру, серед ряду традиційних християнських конфесій подекуди зумовлює те, що чисельний склад членів таких громад є помітно різним. Має місце нестабільність у відвідуванні окремими членами тих богослужбових заходів, які проводить громада, що засвідчує досить низький рівень їхньої релігійної самосвідомості.

Подібна ситуація має своє пояснення. Так, віддаленість мирян від лідера, що детермінована згаданим ієрархічним поділом, на місцевому рівні подекуди призводить до того, що лідер перестає бути відкритим для кожного члена. Він по суті ізолюється від виконання своєї безпосередньої роботи – бути “пастирем”, проповідником релігійного вчення кожному членові громади, провісником віроповчальних положень. Подібна ситуація постає й тоді, коли лідер громади концентрує увагу лише на обрядовій відправі, проведенні лише суто культово-обрядових заходів, занедаючи безпосередню щиросердечну роботу з конкретною людиною, не працює на рівні її душі, не є душпастирем. Непоодинокими випадками серед професійного духовництва є й ставлення до власного положення на рівні громади лише як до одного із способів власного заробітку. Відтак суто матеріальна зацікавленість окремих священнослужителів помітно акцентується лише на формальному виконанні своїх обов’язків, що, зрештою, позначається на загальному релігійному стані громади. Значна частина парафіян залишаються тоді елементарно необізнаною з головними концептами віровчення, не знає текстів Святого Письма, не розуміє сакрального змісту літургійних дій, не усвідомлює моральних настанов релігії. Іншими словами, в ряді конфесій інститут професійних священнослужителів неспроможний забезпечити головне – світоглядні і душевні запити релігійного індивіда. Це в свою чергу, маючи на увазі нестабільність, надмірну плінність членства громади, призводить до того, що зрештою релігійний індивід перестає ідентифікувати себе з громадою, бо ж в його уяві громада асоціюється з окремими священнослужителями і їхніми вчинками.

Таким чином, окремі громади ієрархічного типу впливають на буденну свідомість своїх членів лише відносно, а відтак не є здатними виступати формотворчим фактором і ферментом відтворення їх релігійної свідомості. Релігійна свідомість віруючих, що належать до подібного типу громад, функціонує лише на обрядово-ритуальному рівні.

Другий тип релігійної громади є кардинально протилежним щодо першого – ієрархічного. Організаційна схема громади цього типу має свою специфіку. Насамперед вони є самокерованими, тобто цілком автономними, оскільки все керівництво здійснюється тут лише на рівні місцевої громади. Це само собою вже виключає належність чи підпорядкованість останньої якомусь вищому центру чи якійсь надгромаді. Громади цього типу не є такими однорідними, як ієрархічного типу. Очолювати їх може спеціальна рада, до якої входить обрана загальними

зборами громади певна кількість вірних, як правило, члени із числа чоловіків, яким спільнота доручає здійснювати ідейно-теоретичне й організаційне керівництво. Такі громади, зрозуміло, не можуть мати якогось одного лідера. Право здійснювати богослужіння, проповідувати перед громадою, проводити молитовні зібрання переходить часом від одного члена ради до іншого згідно встановленого графіку. Як правило, подібна структура притаманна ряду неохристиянських і неоорієнталістських громад.

Зауважимо принагідно, що навіть місіонер, який започатковує ту чи іншу громаду, має право лише перший час очолювати її (бути її лідером), і лише до того етапу, коли в громаді виокремлюється декілька (щонайменше два, окрім нього) вірних, які вірно і вміло витлумачують віровчення, здобувають навички проводити богослужіння, здійснювати обряди. Разом з місіонером вони створюють раду, до якої з часом й переходить загальне керівництво громадою.

Подібне первинне об'єднання певної конфесії на автономних засадах входить до її загальної організаційної структури, яка об'єднує між собою аналогічні громади. Ця структура існує на рівні співпраці незалежних місцевих громад між собою. Члени ради чи пресвітери однієї громади не мають при цьому ніякої влади над іншою.

Окрім громад з колегіальним керівництвом цей тип релігійних спільнот має й інший характер свого інституювання. Очолювати громаду може один лідер, якому місіонер чи члени спільноти доручили всю відповідальність за її життя, а також право здійснювати богослужбові дії. Такий лідер не обов'язково має бути професійним священнослужителем, але він вправі розраховувати на фінансове утримання за рахунок коштів громади.

Релігійні громади, незалежно від того, до якого типу організації вони належать – ієрархічного чи демократичного, можуть дробитися на підгромади – гуртки чи групи, що налічують в своєму складі лише декількох осіб (щонайменше чотири). Так, місцева громада Свідків Єгови складається з декількох “гуртків” з вивчення богослужбової літератури і Святого Письма. Очолює кожен з таких підгруп призначений керівником громади лідер. Окремі місцеві громади Церкви Христа, переважно так званого “Бостонського руху”, також поділяються на окремі групи і “зони”. Групи складаються переважно з чотирьох осіб. Декілька таких “четвірок” об'єднані в так звану “зону”, керує якою призначений пастором громади конкретний лідер. Зрештою, всі “зони” підпорядковуються лідеру місцевої церкви. Зрозуміло, що число “четвірок” і “зон” залежить від загального числа вірних громади. Метою діяльності “четвірок” є не лише вивчення Біблії, але й щоденний особистий звіт лідеру кожного з групи.

Поділ місцевої громади на окремі групи чи гуртки передбачає розв'язання одного завдання – налагодити безпосередній контакт із кожним членом громади. Відтак, постійно визначаючи стан його особистої релігійної підготовки, особистого позацерковного життя, можна здійснювати сталий контроль за його

свідомістю.

Коли порівнювати ієрархічний тип громади з позаієрархічним, то організаційна схема останнього дає можливість налагодити безпосереднє спілкування вірних повсякчас, а не тільки під час богослужіння, яке, до того ж, не зводиться лише до виконання обумовленого віровченням церемоніалу. Так, в чин відправлення служби поставлені різні богослужбові заходи, зокрема такі як і заняття з вивчення священних текстів й історії конфесії, проведення групових молитов, молодіжних вечорів, вечорів духовної музики тощо.

Отже, тип громади визначає характер, рівень і якість зв'язку особи з релігійною організацією. Значний вплив на це має конфесійна належність спільноти. Так, наприклад, цей зв'язок в громадах православних чи католиків є значно слабший, аніж в протестантських чи неохристиянських.

Так чи інакше, але саме місцеві громади, як клітинки тіла конкретної релігійної організації, створюють на місцях ту атмосферу, від якої залежить не лише загальнорелігійна, а й безпосередньо громадська думка про конфесію й обстоюване нею віровчення.

Релігійна діяльність громади. Першочерговим завданням місцевих громад є насамперед виконання місіонерського обов'язку. Власне будь-яка релігія, незважаючи на теперішню багаточисельність членів, колись започатковувалася й розповсюджувалася з рівня окремої громади. Сама ж ідея місіонерства є одним із головних положень будь-якого релігійного віровчення, а відтак стоїть наріжним каменем діяльності кожної громади й зобов'язує до конкретної дії кожного її члена.

В більшості релігійних громад до місіонерської справи причетні усі їх члени, оскільки сумлінне чи несумлінне виконання цього обов'язку свідчить про вірність чи невірність окремого релігійного індивіда пропагованому громадою чи загалом конфесією, до якої вона належить, віровченню. Місіонерська діяльність є своєрідним еталоном глибини релігійних переконань особи, її самовідданості й служіння релігійному ідеалу.

Місіонерська діяльність громади взаємопов'язана з рівнем релігійної самосвідомості кожного її члена, адже місіонерство, яке покладається керівництвом Церкви на громади, саме по собі означає, що місіонерами мусять ставати окремі, якщо не всі члени громади. В свою чергу це зумовлює те, що громада мусить культивувати у вірних необхідні риси і здібності для цієї дії. Впливаючи на рівень релігійної свідомості індивіда, слід піднести його самосвідомість до такого рівня, коли вірний сам забажає брати участь у розповсюдженні релігійності, тобто усвідомить покладену на нього відповідальність за відтворення обстоюваних громадою релігійних ідей в суспільстві.

Досвід засвідчує, що плідна місіонерська робота здійснюється тими членами релігійних спільнот, які належать до згуртованих громад, тобто тих, що

об'єднують в своєму членстві релігійно свідомих, вірних щодо віровчення членів. Це по-перше.

По-друге, в обов'язок окремих релігійних громад входить обов'язкова добродійна діяльність, оскільки одними з головних положень доктрини стоять ідеї милосердя, співчуття, любові до ближнього. Відзначимо, що саме виконання цього віроповчального моменту найбільш повно і глибоко характеризує релігійний спектр тих парадигм, які культивує громада.

Таким чином, саме релігійна громада є основною ланкою діяльності релігійних організацій, важливим компонентом релігійного середовища, оскільки саме вона відповідає, з одного боку, за вплив віровчення на свідомість конкретного індивіда. Маємо на увазі те, що вплив на особу, виховання в індивіда релігійного світогляду відбувається на рівні громади, до якої він належить, що, зрештою, позначається на загальному рівні релігійної активності організації. З іншого ж боку, вплив віровчення, обстоюваного громадою в кінцевому підсумку позначається й на тому, якою, власне, є чи що собою являє та чи інша релігійна організація і культивоване нею віровчення.

Отже, громада в першу чергу визначає сам характер зв'язку особи з релігійною організацією. Зауважимо принагідно, що вплив на індивіда особливо великий в тій громаді, яка налічує відносно небагато членів, але які є вірними послідовниками обстоюваного нею релігійного вчення. В свою чергу це породжує необхідну атмосферу для впливу на новонаверненого, виховання в нього необхідних якостей і рис.

Спостереження свідчать, що саме згуртовані громади помітно впливають на свідомість, формують загальну релігійну громадську думку про релігійну організацію, є фактором відтворення релігійності.

Визначення механізму поширення тих чи інших релігійних ідей у суспільстві, дослідження їхнього впливу на особу неминуче приводить нас до усвідомлення того факту, що найактивнішу роль відіграє у цьому процесі саме місцева громада як первинний осередок інституційної структури певної конфесії, течії, об'єднання послідовників певного релігійного віровчення.

Контрольні завдання і запитання

1. В якому співвідношенні знаходяться релігія і релігійність?
2. Розкрийте структуру релігійності.
3. Як мотивує особистість свою релігійність?
4. Назвіть критерії релігійності.
5. В чому полягає специфіка релігійної духовності?
6. Розкрийте особливості релігійного життя як певного виду діяння.
7. Яку роль відіграє релігійна громада в житті віруючої особистості?

Тематика рефератів

1. Релігійність як буття релігії.
2. Складові компоненти релігійності.
3. Мотиви релігійності особистості.
4. Система критеріїв релігійності.
5. Релігійна духовність: природа і структура.
6. Релігійна громада в житті віруючої особистості.
7. Особливості релігійної духовності українця.

Рекомендована література

1. Мартинетти Д. Человек. Бог. Вселенная. – М., 1994.
2. Ни В. Духовный человек. – Чикаго, 1984.
3. Писманик М.Г. Индивидуальная религиозность. – М., 1989.
4. Принс Д. Вера как образ жизни. – М., 1993.
5. Рогозин П. Существует ли загробная жизнь. – М., 1989.
6. Франк С. Духовные основы общества. – М., 1992.
7. Христианство і духовність. – К., 1998.
8. Христианство і особа. – Київ-Тернопіль, 2000.
9. Хэтчер У. Понятие духовности. – К., 1992.
10. Человек и христианское мировоззрение. – Симферополь, 1996-2000.
11. Черній А. Онтологія духовності. – К., 1996.
12. Ярмусь С. Духовність українського народу. – Вінніпег, 1983.